

הסיכון לביטחון המדינה מהתנהלות כלכלית-חברתית של המגזר החרדי

ששון חדד

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מאיר פינקל

מרכז דדו, צה"ל

טענתנו במאמר זה היא כי הבעיה של השתלבות החרדים בחברה הישראלית משפיעה על הביטחון מזווית שלא נדונה עד עכשיו – פגיעה ביכולתה של ישראל לקיים כלכלה מודרנית, יצרנית, המניבה תוצר שיכול לתמוך בהוצאות ביטחון גדולות, שהן תנאי להחזקת צבא מודרני ולכן להישרדות המדינה. להוכחת הטענה מוצג ניתוח המתמקד בהיבטים הבאים: פגיעה בתמ"ג – פער בייצור הכנסות למדינה בצורת מיסים; תשלומי העברה גבוהים מהמדינה למגזר החרדי, בין היתר בצורה של קצבאות ומענקי איזון; אי-השתתפות החרדים בנטל הביטחוני, שמעצימה את הנטל על הקבוצות היצרניות ואת העלות המשקית של גיוס המילואים והסדיר. בסיום מוצעים פתרונות לבעיה.

מילות מפתח: מגזר חרדי, הוצאה על הביטחון, תמ"ג, תשלומי העברה, כלכלת ביטחון.

מבוא

רבות נכתב לאורך השנים, ובפרט בעת האחרונה, על אי-השתתפותם של החרדים בנשיאת נטל הביטחון. יש לעניין זה היבטים חברתיים ומוסריים נרחבים, וביסודם הפטור מן השירות בצה"ל שניתן עם הקמת המדינה למספר מוגבל של תלמידי ישיבה, ואשר הורחב ללא הגבלה מספרית בשנת 1977 והגיע בימים אלו, תוך כדי מלחמת חרבות ברזל לכ-12 אלף אברכים בשנה (סך הכול כ-63 אלף אברכים בני גיוס הפטורים ממנו, בנקודת הזמן הנוכחית). הבעיה החברתית הועצמה תוך כדי המלחמה, לנוכח מספר הנופלים והפצועים בגוף ובנפש, שחיקת הלוחמים הסדירים והעול העצום המוטל על אנשי המילואים.

מאמר זה אינו עוסק בסוגיית גיוס החרדים, שאנו מקווים כי תיפתר באמצעות שינוי החקיקה וגיוסם ככל שאר היהודים במדינה, אלא בנקודת מבט אחרת על הקשר בין המגזר החרדי לביטחון המדינה.

הנחות היסוד במאמר זה הן שתיים:

- כדי להתקיים במזרח התיכון ישראל צריכה צבא מודרני, מבוסס אמל"ח מתקדם ובהיקפים רחבים, ועם כוח אדם איכותי בעל הכשרה המתאימה להפעלתו.
- כדי לקיים צבא כזה ישראל צריכה כלכלה מודרנית, יצרנית, המניבה תוצר שיכול לתמוך בהוצאות ביטחון גדולות עם פחות נטל על הכלכלה.

טענות המאמר הן כי המגזר החרדי פוגע בכלכלת ישראל בשלוש דרכים כלכליות ישירות ובדרך חברתית אחת עקיפה. עקב הנחת היסוד השנייה, פגיעה זו בכלכלה היא גם פגיעה בביטחון המדינה. שלוש הדרכים הכלכליות הן: א. פגיעה בתמ"ג – פער בייצור הכנסות למדינה בצורת מיסים.

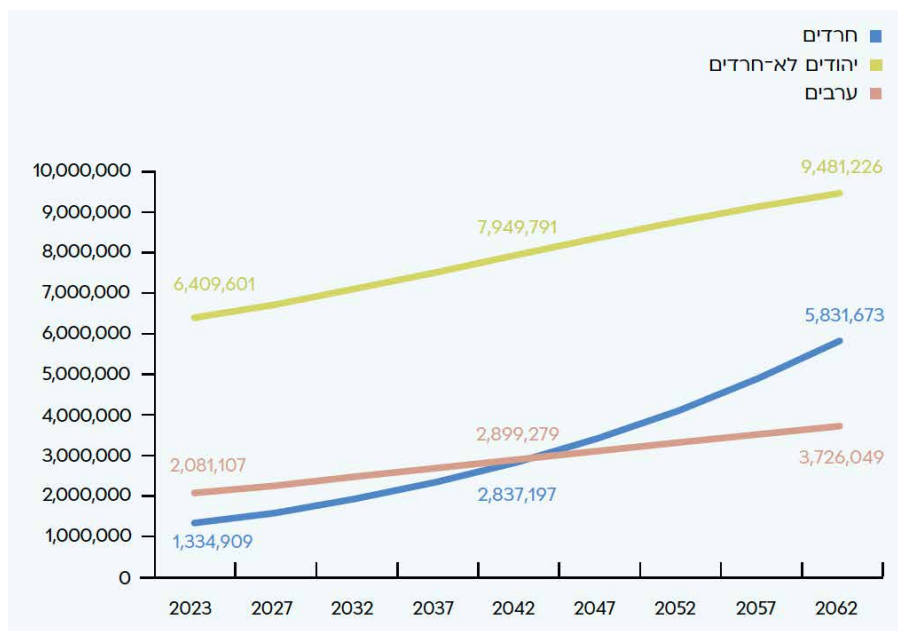
ב. תשלומי העברה גבוהים מהמדינה למגזר החרדי, בין היתר בצורת קצבאות ומענקי איזון.

ג. אי-השתתפות בנטל הביטחוני, שמגבירה את הנטל על הקבוצות היצרניות ואת העלות המשקית של גיוס המילואים והסדיר.

יש לציון כי קיים דמיון חלקי בין הפגיעה בכלכלת הביטחון, שיוצר המגזר החרדי, לבין זו שיוצר המגזר הערבי, אך יש גם הבדלים משמעותיים: המגזר החרדי מנסה להמשיך בדפוסים אלו, בעוד שהמגזר הערבי צועד בכיוון ההפוך של תרומה הולכת וגדלה לכלכלה, מתוך רצון לשיפור רמת החיים, הקטנת המשפחה ולכן ירידה בקצבאות ילדים, וכיום, על פי חוק, הוא אינו פוטנציאל לשירות צבאי בהיקפים רחבים.

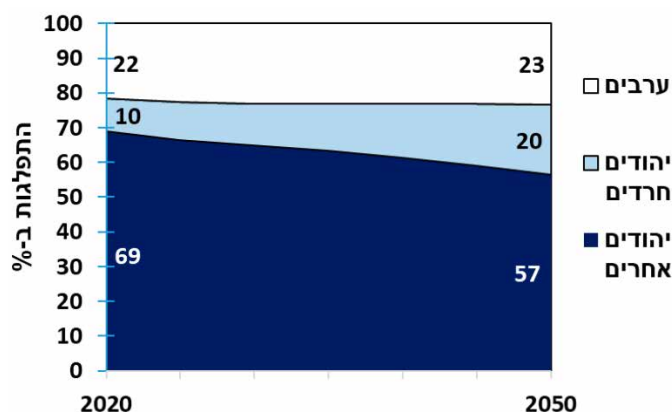
כל אלה הן פגיעות בכלכלה שבהמשך ננסה לכמת אותן, וקיימת פגיעה עקיפה נוספת שחשיבותה רבה אך קשה לכימות, והיא העובדה שאי-השתתפות המגזר החרדי בנטל הכלכלי תורמת לקשיי החיים בישראל במגוון היבטים **ודוחפת אזרחים יצרניים לעזוב אותה.**

תרשים 1: תחזית אוכלוסייה לפי קבוצת אוכלוסייה, 2023–2062 (במספרים מוחלטים)

מקור: שנתון החברה החרדית בישראל 2023, תרשים 5/א

תרשים 2

מקור: עתיד הדמוגרפיה הישראלית והיהודית, תרשים 4

העבודה ובשל ההשכלה הנמוכה שציבור זה רוכש, המשפיעה על השכר.

השכלת חרדים: בשנת הלימודים תשפ"ג למדו בחינוך החרדי – היסודי והעל-יסודי – כ-390 אלף תלמידים, שהם 26% מכלל התלמידים בחינוך העברי ו-20% מכלל התלמידים בישראל, אולם שיעור החרדים הזכאים לתעודת בגרות מתוך תלמידי כיתות י"ב נמוך מאוד ועומד על 16% בלבד, לעומת שיעור זכאות של 86% בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי. **שיעור הזכאים לתעודת בגרות** העומדים בתנאי הסף לקבלה לאוניברסיטאות (ארבע יחידות לפחות באנגלית) נמוך יותר, ועומד על 10% בלבד בחינוך בפקוח חרדי.

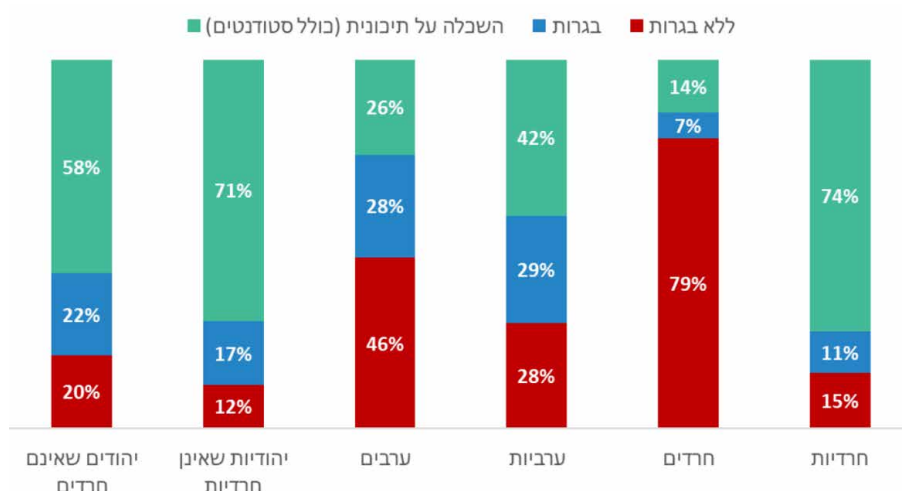
הפגיעה בכלכלת ישראל¹

פגיעה בצמיחה והורדת התמ"ג של ישראל

על פי ההערכות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2023 מנתה האוכלוסייה החרדית בישראל על פי הגדרה עצמית כ-1,335,000 נפש, ועמדה על 13.6% מכלל האוכלוסייה. בשנת 2030 היקפה צפוי להגיע ל-16% מכלל האוכלוסייה. קצב הגידול הטבעי השנתי של **האוכלוסייה החרדית** עומד על 4.2% בשנה מ-2009. חלקם של החרדים בגיל התעסוקה (20–65) בישראל **צפוי להכפיל את עצמו עד 2050**.

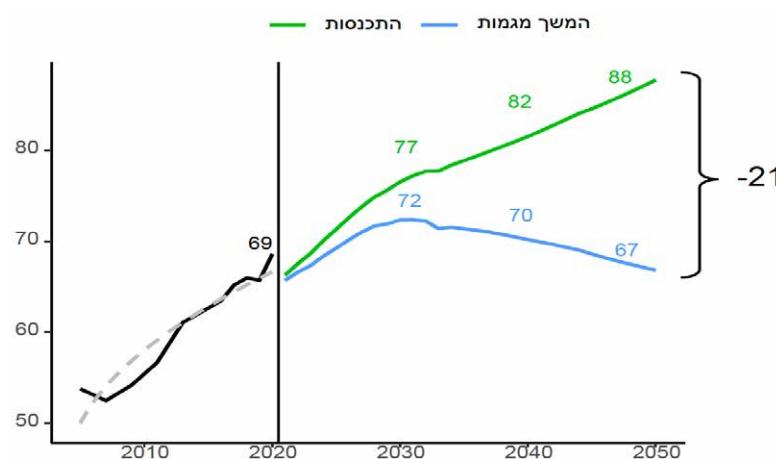
לנתון זה יש השפעה כבדת משקל על פוטנציאל התוצר, בשל השתתפותם המועטה של החרדים בכוח

תרשים 3: התפלגות השכלה לפי קבוצת אוכלוסייה, שנת 2022, גיל 25–34

מקור: רמות ההשכלה של צעירים והשלכותיהן, תרשים 1

תרשים 4: שיעור הזכאות לתעודת בגרות, לפי תרחישים שונים

מקור: ישראל 2050: תחזיות דמוגרפיות, שקף 4

ההשפעה הצפויה על התוצר בגין המשך מגמות התעסוקה, ההשכלה והשכר באוכלוסייה החרדית

על פי **מודל הצמיחה ארוך הטווח** מ-2019 שפיתחו אייל ארגוב ושי צור, הגורמים המשפיעים על צמיחה ארוכת טווח הם: האוכלוסייה בגילי העבודה העיקריים (25–65), תכונות העובדים (בעיקר השתתפות בתעסוקה והשכלה), הון (נכסים פיזיים ובלתי מוחשיים) והפריון הכולל (הטכנולוגיה וגורמים אחרים). מתוך גורמים אלו, הרלוונטי לניתוח במסגרת השפעת המגמות באוכלוסייה החרדית על התוצר הוא תכונות העובדים, קרי השתתפות בכוח העבודה, השכלה ושכר.

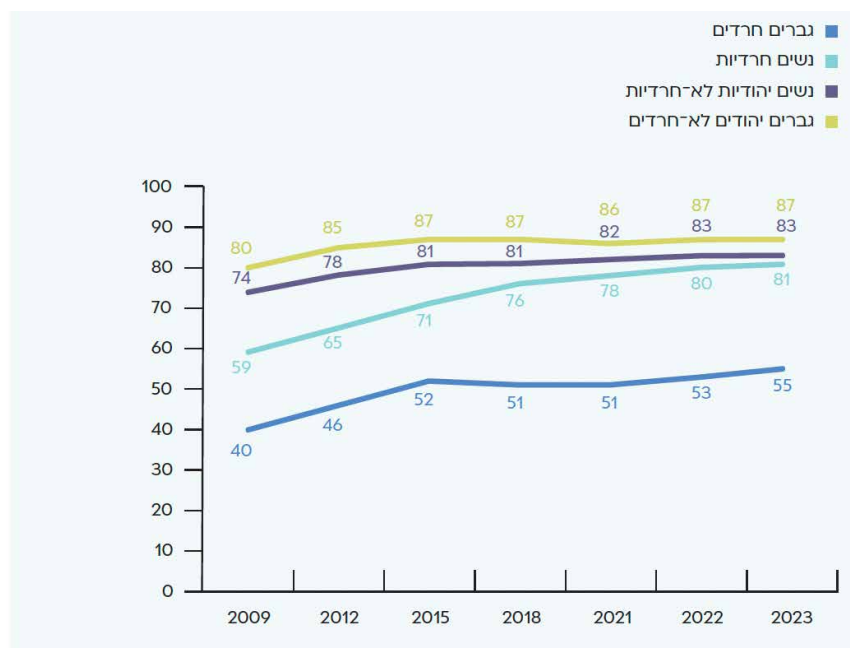
המגמות שסקרנו לעיל מצביעות על פגיעה בתכונות העובדים, שכן עליית משקלם של החרדים באוכלוסייה בגילי העבודה העיקריים — בהינתן שיעור השתתפות

בשנת הלימודים תשפ"ג למדו במוסדות אקדמיים כ-16,700 סטודנטים וסטודנטיות חרדים — 5% מכלל הסטודנטים שלמדו בשנה זו בישראל. תרשים 3 לעיל מדגים את **התפלגות ההשכלה הכוללת** לפי מרכיבי האוכלוסיות השונות בישראל, נכון ל-2022.

המגמה הצפויה להון האנושי הכולל בישראל, בהנחה שהמגמות הנוכחיות באוכלוסייה ובהשכלה יימשכו, **תוביל לירידה בהשכלה הממוצעת ולאובדן פוטנציאל התעסוקה והתוצר** בהתאם.

תעסוקה: שיעור התעסוקה של גברים חרדים (53%) בשנת 2022 היה נמוך במידה רבה מזה של גברים יהודים לא-חרדים (87%). הפער בין נשים חרדיות עובדות לנשים יהודיות לא-חרדיות עובדות בשנה זו קטן בהרבה (79.5% לעומת 83%).

תרשים 5: מועסקים בקרב בני 25–66, לפי קבוצת אוכלוסייה ומגדר, 2009–2023 (באחוזים)

הערה: משנת 2014 שיטת החישוב היא לפי הגדרה עצמית. עד לשנת 2014 הנתונים הם לגילי 25–64. נתוני 2023 מתייחסים לשלושת הרבעונים הראשונים בלבד.

מקור: שנתון החברה החרדית בישראל 2023, תרשים 2/ד

לבין כניסתם המאוחרת לשוק העבודה, ובהיעדר הכשרה הולמת והשלמת הכנסה בעבודות מזדמנות לא־מדווחות, כנראה; פערים תרבותיים וחברתיים המקשים על השתלבותם בענפים עתירי שכר בפרט. יתר על כן, מחקרים של נעם זוסמן ואברהם זופניק עוסק בהשפעה של הורדה חד־פעמית של גיל הפטור מגיוס לגיל 22 ב־2014 על תעסוקה, השכלה והכנסה. המחקר בחן קבוצות גיל שונות והראה כי בסך הכול הייתה ליציאה לשוק העבודה בגיל מוקדם השפעה חיובית על הסיכוי להיות מועסק, לרכוש השכלה ולהגדיל את ההכנסה המשפחתית (הכנסת האישה ירדה במעט, אבל פחות מהגידול בהכנסת הגבר).

מחקר עדכני של המכון הישראלי לדמוקרטיה, הממוקד באוכלוסייה החרדית, הראה אובדן צפוי של כ־10% תוצר במצטבר עד 2050, שהם כ־160 מיליארד ש"ח במונחי 2023.

הכלכלן הראשי עסק גם בהשפעה נוספת על תעסוקת חרדים. מהמחקר שלו עולה כי שיפור התמריצים לתעסוקה ב־1,000 ש"ח לחודש יוביל לעלייה ב־4.7 נקודות האחוז בשיעור ההעסקה.

הנמוך של גברים חרדים ונשים ערביות בתעסוקה, ההשכלה הנמוכה והשכר הנמוך המשפיעים על הפריון באופן ישיר – מביאה להערכה של ירידה צפויה בצמיחה בגובה עד 6% ב־2065, על פי המודל של ארגוב וצור. הכלכלן הראשי ניתח את ההשפעות של כל מגזר בנפרד (ערבים וחרדים) לפי מגדר, תעסוקה ושכר. במסקנותיו הוא מבחין בין הטווח הארוך לבין הטווח הבינוני. בעוד שבטווח הבינוני סגירת הפערים של המגזר הערבי תורמת יותר, בטווח הארוך המצב הפוך. סגירת הפערים של החרדים בטווח הארוך תוביל לתוספת צמיחה של 0.6% בשנה, כלומר תוספת של 22% לשיעור הצמיחה השנתי (ממוצע של 2.7%–3.3% בשנה). מחקר עדכני של המכון הישראלי לדמוקרטיה, הממוקד באוכלוסייה החרדית, הראה אובדן צפוי של כ־10% תוצר במצטבר עד 2050, שהם כ־160 מיליארד ש"ח במונחי 2023.

החסמים העיקריים בפני השתלבות גברים חרדים בשוק העבודה כוללים חוסר ניכר במיומנויות יסוד, כגון ידע באנגלית ובמתמטיקה ואוריינות דיגיטלית, שמציב חסם בפני לימודים אקדמיים ועבודה במקצועות טכנולוגיים; התמסרות ללימוד תורה עד גיל 26 כתנאי לקבלת פטור מגיוס לצה"ל; תמריץ שלילי לצאת לעבודה בשכר נמוך, כתוצאה משילוב בין התמיכה הישירה והעקיפה של המדינה בתלמידי הישיבות

לוח 1: התפתחות שיעור הגיוס ביחס להיקף מסיימי י"ב, בתוספת נשר 5 שנים

שנת גיוס	מספר תלמידי יב בפיקוח	נשר 5 שנים	סה"כ בני 18	מספר המגויסים	אחוז המתגייסים ממחזור בני ה-18
2024	11,380	2201	13,581	1,200	8.84%
2023	10,855	2100	12,955	1,200	9.26%
2022	10,650	2060	12,710	1,266	9.96%
2021	9,920	1919	11,839	1,185	10.01%
2020	9,068	1754	10,822	1,193	11.02%
2018	8,318	1609	9,927	1,788	18.01%
2016	7,161	1385	8,546	1,906	22.30%

מקור: עיבוד על פי: שנתון החברה החרדית בישראל 2023; חייבי גיוס בני 18 ושיעורי גיוס; מספר החרדים שגויסו ב-2023

תשלומי ההעברה

מחקרים רבים עוסקים בהיקף התמיכה של המדינה באורח החיים החרדי.² המחקרים מודדים תמיכות ישירות המיועדות למגזר החרדי (לאברכים ולתלמידי ישיבות) המתוקצבות בתקציב המדינה (במשרד החינוך, משרד הרווחה, משרד הדתות ועוד), ותמיכות עקיפות המיועדות לבאים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. מאחר ששיעור המשפחות החרדיות ממעמד זה גבוה יחסית לאוכלוסייה הכללית, הן מקבלות תמיכות עקיפות בהיקף העולה על חלקן היחסי באוכלוסייה. סוגי התמיכות העיקריים הם קצבת אברך (תלוי נישואין), סבסוד מעונות יום וקצבת ילדים (תלוי מספר הילדים ומצב כלכלי), סיוע לאברכים נזקקים בארנונה ובשכר דירה, הבטחת הכנסה ועוד. בניסיון לבחון מכלול התמיכות, התמריצים וההטבות, נראה שאפשר להסתמך על **המחקר המקיף האחרון** של אריאל קרלינסקי ועמיתיו.³ לפי ממצאי המחקר משפחה חרדית מקבלת בממוצע תמיכה כוללת נטו, בניכוי כלל המיסים שהיא משלמת, בסך 6,115 ש"ח בחודש במונחי 2018, ללא מוצרים ציבוריים ותשתיות. המשמעות היא כ-73,500 ש"ח לשנה למשפחה, המסתכמים לכדי **14.5 מיליארד ש"ח לשנה** (כ-200 אלף בתי אב) עבור תמיכות עודפות למשפחות חרדיות.

הגברת הנטל בשירות הביטחוני

על פי **דיווחי צה"ל** מ-2019, כולל הצפי לשנת 2024, **גיוס החרדים לצה"ל** על פי ההגדרה בחוק שירות הביטחון **יציב למדי** ועומד על כ-1,200 מתגייסים בשנה. מספר זה עולה גם מפרסומים שונים של **המכון הישראלי לדמוקרטיה** ושל **הכנסת**. עם זאת, **ספירה על פי הגדרה רחבה** מצביעה על גיוסם של כ-1,800 חיילים חרדים בשנה.⁴

קשה לחשב את שיעור המתגייסים מקרב הציבור החרדי מסיבות שונות, בהן: ההגדרה השונה בין חוק שירות ביטחון לבין הגדרה עצמית, כפי שמופיעה בפרסומים של הלמ"ס; נתון הגיוס השנתי מחושב לפי שנתון הגיוס (יולי עד יוני בשנה עוקבת). כדי לחשב בקירוב אפשר להשתמש בנתון של מספר תלמידי י"ב

במגזר החרדי (לפי שנת לימודים). למספר זה צריך להוסיף את **שיעור הנשירה** (נשר) של השנים האחרונות בלימודים, המוערך ב-3.6% בשנה.⁵ הנתון לצורך החישוב הוא נשר מצטבר של חמש שנים.

חישוב שיעור המתגייסים מגלה ירידה של כחצי אחוז מדי שנה בשנים האחרונות, וירידה תלולה יותר לעומת השנים שלפני 2019. המתגייסים הם בני 18-28 ולכן החישוב אינו מדויק, אולם הוא משמש אינדיקציה לירידה בשיעור המתגייסים מקרב אוכלוסייה זו.

השוואת שיעור הגיוס לשאר האוכלוסייה (50% מכלל האוכלוסייה) יכולה למנוע את ההארכה המתוכננת של שירות החובה בארבעה חודשים, או לאפשר לקצרה שוב בתלות בהיקף הגיוס, בגיל הגיוס, בתקופת השירות ובעיסוק בשירות. לדוגמה, העלאת שיעור הגיוס בהדרגה עד 50% מהאוכלוסייה לשירות של שנתיים (בדומה לישיבות ההסדר) בגיל שבו רובם עדיין לא נשואים, במטרה להקמת גדודים שיכולים לבצע תע"ם (תעסוקה מבצעית שוטפת), יכולה לקצר שוב את השירות בארבעה חודשים בתוך ארבע שנים, וכן לחסוך ימי מילואים בהיקף ניכר. החיסכון הצפוי למשק בחמש השנים הראשונות להחלתו, בגין קיצור השירות והורדת נטל המילואים מסתכם בכ-10 מיליארד ש"ח, ללא הכללת השינוי בתשלומי ההעברה,⁶ ובכארבעה מיליארד ש"ח בכל שנה לאחר מכן.

הפגיעה הכלכלית בראייה ארוכת טווח

הפגיעה הכלכלית המשולבת בעשור הקרוב (2025-2035) צפויה להיות נמוכה יחסית, כיוון שחלק ניכר מהאוכלוסייה במגזר החרדי עדיין לא הגיע לגיל העבודה, אך בעשור העוקב (2035-2045) יגיע פוטנציאל הנזק לממדים גדולים. בחישוב כללי בעשור זה יאבדו 60 מיליארד ש"ח מהתמ"ג, 140 מיליארד בגין תשלומי ההעברה, 40 מיליארד בשל עלות שירות סדיר ומילואים – סה"כ כ-240 מיליארד ש"ח בעשור. המשמעות היא פגיעה של כאחוז ורבע בתמ"ג שמשמעותה עצומה, כאשר **תקציב הביטחון** עמד לפני המלחמה על פחות מ-5% מן התמ"ג, או שווה ערך לכשליש מתקציב הביטחון (יותר מההיקף

ג. כללי – יצירת קשר בין תשלום מיסים למדינה לבין קבלת שירותים מהמדינה, תוך הבחנה בין אלה הנזקקים לשירותים עקב מגבלות שאינן באחריות הפרט (כמו נכות, מחלה, זקנה, היעדר יכולת העסקה במשק עקב משבר זמני בענף כלשהו, כמו תיירות בעת מגפת הקורונה) לבין אלה שהם "עניים מרצון", ואינם עובדים מסיבות של נוחות אישית הנתמכת על ידי המדינה.

ד. הצעה קיצונית יותר היא הפרדה חברתית ממשלית, ברוח **ההצעה של יוג'ין קנדל ורון צור** להקים מודל משטר פדרלי חדש, שיאפשר לקבוצות בעלות ערכים מתנגשים בחברה הישראלית לקבל זכות פורמלית לאוטונומיה ביחס לערכים ואורחות חייהם, ולהפסיק להרגיש כפייה וצורך להתגונן.

הסכנה העקיפה מן המצב ההולך ומחמיר היא כי בשל אי-השיוון בנטל בכל התחומים ינטשו את המדינה אזרחים יצרניים ומשרתים בצה"ל. מצב כזה יקטין עוד יותר את הבסיס הכלכלי של מדינת ישראל ויקשה עוד יותר על הישרדותה.

סיכום

כדי לשרוד כמדינה וכפרטים נדרשת מדינת ישראל לצבא מודרני, ולשם כך לכלכלה מודרנית. עלייה מתמשכת בגודל המוחלט של המגזר החרדי ובגודלו היחסי באוכלוסיית ישראל, תוך המשך אי-ההשתתפות בפעילות כלכלית יצרנית, תשלומי העברה הולכים וגדלים, המשך הנטל הכלכלי הנובע מאיגיוס לצבא וממחסור בכוח אדם בשירות הסדיר ובמילואים (וכן העלמת הכנסות במסגרת שוק שחור) – כל אלה פוגעים באופן ישיר ביכולתה של המדינה להחזיק צבא כזה. התרחיש המוצג במאמר מצביע על פער של אחוז ורבע בתמ"ג עקב הסיבות הללו. ערים בישראל שעברו תהליך התחרדות ירדו בדירוג הסוציו-אקונומי. דוגמה בולטת היא **ירושלים**, שירדה בדירוג הסוציו-אקונומי מדירוג 5 ב־1995 לדירוג 2 ב־2019, תוך התחזקות השכונות הערביות עקב ירידה בילודה, או **צפת** שירדה ב־2010 מדירוג 4 לדירוג 3, וב־2017 ירדה לדירוג 2. הן הפכו מערים יצרניות לערים נזקקות. בתהליך מתמשך שאנו מצויים בתוכו, המדינה כולה עלולה להפוך ל"מדינה נזקקת". הסכנה היא שעוד הרבה לפני כן ישראל תנוצח בשדה הקרב, עקב פערים ביכולתה הכלכלית לקיים צבא מודרני מהסוג הנדרש להישרדותה.

הסיוע האמריקאי). יש לציין כי במידה רבה ההפסד המדובר כבר "אבוד" ולא ניתן לתקנו, שכן אם בעשור שלפני כן תלמידי החינוך החרדי לא למדו לימודי ליבה, הם לא יוכלו להשתלב באופן יצרני במשק.

במבוא ציינו שלושה גורמים כלכליים ישירים הפוגעים בביטחון המדינה, ואחד עקיף. הסכנה העקיפה מן המצב ההולך ומחמיר היא כי בשל אי-השיוון בנטל בכל התחומים ינטשו את המדינה אזרחים יצרניים ומשרתים בצה"ל. מצב כזה יקטין עוד יותר את הבסיס הכלכלי של מדינת ישראל ויקשה עוד יותר על הישרדותה.

מבט לעתיד

מה ניתן לעשות כדי למנוע או לצמצם פגיעה כלכלית מצד המגזר החרדי בביטחון המדינה? ההצעות הבאות הן מתחום החינוך וההשכלה. הן מכוונות לעניין הכלכלי, אך יכולות לתרום גם למענה לצורך הגובר בשיוון בנטל השירות הביטחוני.

קבוצה אחת של מענים היא "פוזיטיבית" וכולה תלויה בביצוע לימודי ליבה במגזר החרדי תוך, לדוגמה, תגמול הורים חרדים השולחים את ילדיהם למוסדות חינוך כאלה. ייתכן כי הבסיס לשינוי בתחום ההשכלה יהיה ביטול הזרמים השונים בחינוך בישראל ויצירת זרם חינוך אחיד עם השכלה בסיסית ומודרנית לכול, שתיקבע על ידי משרד החינוך בהתאמה לניתוח צורכי המשק העתידיים, ועליה יהיו תוספות מותאמות לאורח החיים (יהודי, ערבי, דתי, חרדי, מסורתי, חילוני, אתאיסטי).

אפשרויות על בסיס השינוי בהשכלה:

א. יצירת מסגרות עבודה עם שכר גבוה במגזר החרדי תוך שמירת הבידול התרבותי בין העובדים בהן, שיהיו על טהרת החרדים (תוך הכללת לימוד תורה בשעות מוגבלות), לבין העובדים בציבור הכללי.

ב. סבסוד זמני של עבודת חרדים הנכנסים לשוק העבודה היצרני באמצעות תגמולי "הסבה", כדי שזו תהיה רווחית יותר מעבודתם במקצועות שאינם יצרניים, או בשכר נמוך.

ג. המשך מתן אפשרות לחרדים ללמוד מקצוע אזרחי תוך כדי השירות הצבאי.

קבוצה שנייה של מענים היא מתחום הסנקציות הכלכליות, וגם בתחומים אחרים:

א. סנקציות מהסוג הקיים כיום – צמצום זכויות כלכליות שניתנו עד היום, כמו השתתפות בתשלומי מעונות יום.

ב. סנקציות חדשות בתחומי חיים שונים, לדוגמה העלאת התשלומים למערכת הבריאות בהתאמה לאי-עבודה יצרנית של הורים בגיל העבודה.

הערות

- 1 הניתוח הכלכלי בפרק זה מתבסס בעיקר על מחקר שערך ששון חדד במכון למדיניות העם היהודי, במסגרת פרויקט מיוחד בראשותו של פרופ' ידידיה שטרן: "גיוס חרדים – היבטים צבאיים, כלכליים ומשפטיים: מתווה לקליטת חרדים בצה"ל", 2024, טרם פורסם. להלן שטרן, 2024.
 - 2 דוגמאות נוספות: **על המיסים ועל הנפלאות: התפלגות הכנסות והוצאות המדינה בקרב משקי הבית בישראל, חשיבות התמריצים הכספיים לשיעור תעסוקת הגברים החרדים.** טיוטה שעתידיה להתפרסם ברבעון לכלכלה.
 - 3 המספר 1,200 מתייחס להגדרת החרדי בחוק שירות ביטחון (לפחות שנתיים לימודים בישיבה קטנה, שהיא ישיבה חרדית לגילי תיכון, ורק מוסדות שקיבלו הכרה של שר הביטחון). לצה"ל ספירה אחרת, שכוללת גם מוסדות חרדיים אחרים, ולפיה הוא מגייס 1,800 חרדים בשנה..
 - 4 במסמך שבקישור שתי בעיות: בעיית אי-ספירת הנושאים ובעיית אי-החפיפה של הגדרת שנה. אולם להבנתנו בעיית החפיפה היא מינורית כי שנתון הגיוס מתייחס לבוגרי שנת לימודים מסוימת. ההערכה על בסיס הניתוח הכלכלי בשטרן, 2024.
 - 5
 - 6
- אם כן, לדיון הציבורי הישראלי על אי-השוויון החברתי-מוסרי בנטל הביטחוני, הנובע מסירובם של החרדים להתגייס לצבא, נדרש להוסיף גם את הפגיעה הכלכלית בביטחון מצד המגזר החרדי, ויפה שעה אחת קודם.
- תת-אלוף (מיל') ד"ר ששון חדד** הוא מרצה אורח באוניברסיטת תל אביב לכלכלה ולביטחון לאומי וחוקר אורח בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. בעבר היה ראש התוכנית למחקר כלכלה וביטחון לאומי במכון. לפני כן היה היועץ הכספי לרמטכ"ל וראש אגף התקציבים של משרד הביטחון. hadadsason@gmail.com
- תת-אלוף (מיל') ד"ר מאיר פינקל** הוא ראש תחום מחקר במרכז דדו ולשעבר מפקד המרכז. בשנים האחרונות חוקר את מנהל כוח האדם בצה"ל. בעל שלושה תארים שלישיים: במדע המדינה, בביוגרפיה אבולוציונית ובארכאולוגיה פרהיסטורית. בין ספריו האחרונים: **התפתחות הקרב המשולב בצה"ל** (עורך), (מערכות ומודן, 2023). **אמ"ן: במציאות מורכבת ומשתנה** (מרכז דדו ומודן, 2024). Finkel2010@gmail.com